

УДК 811.161.2'0

Леся ГУЛА

НАЗВИ ГРОШЕЙ У МОВІ АКТОВИХ КНИГ ЖИТОМИРСЬКОГО МІСЬКОГО УРЯДУ XVI – XVII СТОЛІТЬ

У статті досліджено лексико-семантичну групу назв грошових одиниць, зафіксованих в актових книгах Житомирського міського уряду XVI – XVII століть. Визначено специфіку лексико-семантичних відношень у межах тематичної групи. З'ясовано роль запозичень у формуванні назв грошових одиниць в українській мові.

Ключові слова: лексико-семантична група, грошова одиниця, лексико-семантичний варіант, запозичення.

Лінгвістичним особливостям Житомирських актових книг XVI – XVII ст. присвячено низку ґрунтовних праць, у яких простежено розвиток української мови пізнього середньовіччя, підтверджено народну основу тогочасного ділового мовлення [1; 2; 8].

Нині активно досліджують мову північноукраїнських пам'яток на різних рівнях В. Титаренко, С. Яценко, Л. Ящук та ін. [9]. На окрему увагу заслуговують наукові студії В. Мойсієнка, присвячені проблемам фонетичної, лексичної, морфологічної систем поліського наріччя в XVI – XVII ст. [3; 4; 5]. Історію номенів на позначення грошових одиниць описано в працях В. Винника, П. Селігея, М. Худаша [1; 7; 8].

Актуальність обраної теми полягає в тому, що назви грошових одиниць, зафіксовані в Житомирських актових книгах, не були предметом спеціальної наукової розвідки.

Як свідчать дослідники грошової системи, в Україні XVI – XVII ст. у грошовому обігу було особливо багато різних монет. В. Шугаєвський із цього приводу писав, що численні й не раз дуже великі за розміром клади всіх монет на території України кількістю, мабуть, перевищують сукупність кладів усіх інших монет різних часів і народів на тій самій території, а це яскравий доказ того, що грошовий обіг у зазначений період був особливо інтенсивний [7, с. 48].

У XVI – XVII ст. спостерігаються певні зміни в системі назв грошей. Проаналізуємо номени на означення нумізматичних одиниць, простежимо особливості становлення та функціонування цих лексем, визначимо їх склад за походженням, з'ясуємо характер лексичних запозичень.

На основі аналізу текстів Житомирських актових книг можна стверджувати, що у функції загальної назви активно утверджувалося слово *гроши*:

чотыры(с)та копъ гроше(и), дарова(т) те(ж) она на себе и пото(м)ки свое (ДМВН, с. 6), кзва(л)том пограбили скры(н)ку мою з гро(ш)мы, в которо(и) было триста копъ гроше(и) личбы лито(в)ское (ЖК 1611, с. 33), и гроши взятии (ЖК 1590, с. 43), петиста копами грошеи (ЖК 1590, с. 44) та ін.

Словом *гріш* позначалася в Україні польська монета «грош». Науковці вважають, що назва запозичена через польську мову зі старочеської або давньоверхньонімецької від лат. *crossus* – «товстий, великий» (ЕСУМ, I, с. 599).

Гріш, як давня польська і литовська монета, міг бути різних родів: *гріш широкий золотий, гріш широкий срібний та гріш празький*. Про входження назви *гроши* в активний ужиток свідчить наявність численних похідних утворень: *грошовладатель, грошенята, грошлюбитель, грошики* тощо [8, с. 151].

Писані пам'ятки української мови показують, що слово «гріш» в давньоукраїнській та сучасній українській мові набуло широкого розповсюдження: цим словом позначалась дрібна металева монета.

Паралельно з лексемою *гроши* у текстах функціонує лексема *монета* (запозичена з лат. мови – *moneta* – «гроші, чекан»): *монеты золоты(х) пя(т)деся(т)* (ЖК 1611, с. 58). Дослідники вважають, що слово «монета» походить від імені богині Юнони, оскільки монетний двір був у давньому Римі при її храмі, або від лат. *moneo* – «нагадую, віщую, надихаю, настановляю» (ЕСУМ, III, с. 507).

Лексема *таляр* вживалася на позначення монети, особливо розповсюдженої в XVII ст., як у Польщі, так і в Україні; ця монета була поширена і в інших країнах Європи. Не випадково описові терміну *таляр*, як назві грошової одиниці, українські та зарубіжні історики і нумізмати приділяють значну увагу. Слово *таляр* веде свою назву від срібної монети, вперше випущеної графами Шлик у Німеччині [8, с. 151]. Українські писані пам'ятки XVI–XVII ст. засвідчують його в значенні конкретної грошової одиниці: *далемъ дво(х) коне(и) добры(х), которыє дво(х)со(т) таляро(в) стояли (ЖК 1611, с. 60-61), тка(ц)кого поло(т)на, куплены за таля(р)* (ДМВН, с. 18).

Слово *таляр* на українському ґрунті виступало також у значенні рахункової одиниці. У багатьох випадках назву *таляр* треба розуміти як неокреслену величину. На таляри лічилися інші гроші [7, с. 48].

Номен *золотий (злотий, злот)* – назва срібної монети, яка з XVII ст. широко побутувала на українських землях і відігравала чималу роль у торгових відносинах, що й зумовило вживання цієї назви в українських писемних пам'ятках: *на суму пнзе(и) на тисечу золоты(х) по(л)скихъ даны(и)* (ЖК 1611, с. 28), *масла горико(въ) два, которое коштова(ло) злоты(х) два* (ЖК 1611, с. 34), *было грошеи готових три золотих* (ЖК 1590, с. 45), *у закладу пя(т)со(т) золоты(х) по(л)ски(х)* (ДМВН, с. 8). Слово *злотий*, запозичене від пол. *złoto*, етимологічно пов'язане з назвою металу, з якого карбувалася монета вартістю 15 копійок (ЕСУМ, II, с. 271). У процесі подальшого становлення лексичної системи української мови ці номени випадають з її активного словника.

Виявлено назву *гривна* (зі староукр. – *гривна* – «намисто, каблучка, вага») – мідна монета вартістю в три або дві з половиною копійки. Первісне значення номену *намисто*, пов'язане із *griva* – «шия, потилиця», пізніше доповнилось значенням «грошова одиниця» внаслідок звичаю робити намисто з монет (ЕСУМ, I, с. 593). Лексема, продовжуючи своє функціонування, поступово змінювала реальний зміст означуваного нею поняття основної грошової одиниці й у XVII ст. набула значення дрібної монети: *чотыри гривне сребра* (ЖК 1590, с. 71), *по(д) таксою и по(д) виною тре(х) гриве(н)* (ДМВН, с. 68), *поесковъ два срибныхъ в ним гривен три* (ЖК, 1590, с. 179). Це значення – «монета вартістю

від 3 до 10 коп.» – вона зберігала ще в першій половині XIX ст. [7, с. 49].

Слово *копійка* містить у собі вказівку на зображення, яке карбувалося на одній зі сторін монети, де був відтворений образ великого князя (царя) верхи на коні зі списом в руці, лексема походить від *копье* «спис» (ЕСУМ, II, с. 569).

Як своєрідний нумізматичний термін у документах виступає слово *копа*. Лексема *копа* мала значення – «стіжок із 60 снопів; велика кількість, купа чогонебудь» (ЕСУМ, II, с. 564). У давній Польщі розрізнялися два види *копи*: *копа литовських грошів і копа польських грошів: за суму пнзе(и) меновны(и) декрето(м) наказую сто копъ гроше(и) лито(в)ски(х)* (ДМВН, с. 68). М. Гумовський у своїх працях зазначає, що *копа польських грошів* дорівнює 32 *грошам*, або 60 *литовським грошам* [8, с. 152].

Монета *пенязь* уживалася як назва литовських динарів, які карбувалися на різних монетних дворах Великого князівства Литовського, починаючи з кінця XIV ст. до першої половини XVII ст.: *же зара(з) готовыми пне(з)ми заплати(т) шкоды* (ЖК 1590, с. 101), *на жа(д)ное напоминанье покълони яко пененъдзе бере(т)ре меды* (ЖК 1590, с. 141), *в меновано(и) суме пнзе(и) прережноым пно(м) Покотило(м)* (ДМВН, с. 74). Початкова вага *пенязя* дорівнювала 0,35 г (0,085 г чистого срібла), згодом зменшилась до 0,3 г (0,07 г чистого срібла) [8, с. 152]. Лексема *пенязь* – «монета, гроші», запозичена з германських мов, зводиться до лат. *pondus* «вага; гиря; римський фунт», пов'язана з *pendeo* «важити, висіти», споріднена з грецьким «труджуся, напружуюся» (ЕСУМ, IV, с. 336).

Назви грошових одиниць, виявлені дослідниками у писемних пам'ятках XVI – XVII ст., свідчать, що на українських землях могли функціонувати грошові одиниці різних держав. Так, протягом цього періоду фіксують номени *динар* (монета, здавна поширена в країнах Арабського Сходу), *драхма* (грошова одиниця, відома ще у Стародавній Греції) [7, с. 47]. Зазначені слова в досліджуваних текстах не репрезентовані.

Із численних назв грошових одиниць, зафіксованих в актових книгах Житомирського міського уряду XVI – XVII ст., сучасна українська літературна мова успадкувала лише окремі – *гроші*, як загальну назву грошових одиниць, та *копійку* на позначення дрібної монети. Також продовжує функціонувати номен *гривня*, як назва офіційної української валюти.

Розглянутий вище матеріал дозволяє зробити висновок, що більшість назв на позначення грошей запозичені (з лат. – *монета*, *грош*, з нім. мови – *таляр*, з пол. – *злотий*, *пенязь*). Водночас є і власне українські номени (*копійка*, *гривня*, *копа*).

Таким чином можна стверджувати, що грошова термінологія зазнавала певних змін як у семантиці, так і у функціонуванні. Внаслідок впливу конкретних історичних умов старі монети, а також їх назви, поступово замінювались новими.

Список використаних джерел та їх умовних позначень

ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1981.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. I–VI. – К., 1982–2012.

ЖК1582 Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К., 1965.

ЖК1590 Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004.

ЖК1611 Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / підгот. до вид. А. Матвієнко, В. Мойсієнко. – Житомир, 2001.

Список використаної літератури

1. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові / В. О. Винник. – К., 1996. – 152 с.
2. Курс історії української літературної мови / [за редакцією І. К. Білодіда]. – К., 1958. – Т. 1. – 1958. – 595 с.
3. Мойсієнко В. М. Акти Житомирського уряду кінця XVI початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови / В. М. Мойсієнко // Акти Житомирського гродського уряду : 1590 р., 1635 р. [Серія актових документів і грамот / підготував до видання В. М. Мойсієнко]. – Житомир, 2004. – С. 5-41.
4. Мойсієнко В. М. Північне наріччя української мови в XVI – XVII ст. Фонетика / В. М. Мойсієнко. Автореф. дис. доктор. філол. наук. – К., 2006. – 40 с.
5. Мойсієнко В. М. Із спостережень над іменним словотвором в актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року / В. М. Мойсієнко // Актуальні проблеми українського словотвору / за ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 387-391.
6. Потелло Н. Українська мова і ділове мовлення: Фонетика. Графіка. Навчальний посібник / Н. Потелло. – К., 2001. – С. 4-33.
7. Селігей П. З грошима й у пеклі не пропадеш / П. Селігей // Дивослово. – 2006. – № 2. – С. 47-49.
8. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів к. XVI – поч. XVII ст. : на матеріалах Львівського Ставропігійського братства / М. Л. Худаш. – К., 1961. – 164 с.
9. Ящук Л. В. Антропонімія Житомирщини кінця XVI – XVII ст. / Л. В. Ящук. Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 2008. – 22 с.

Леся Гула

Название денег в языке актовых книг

Житомирского городского правительства XVI – XVII веков

В статье рассматривается лексико-семантическая группа названий денежных единиц, зафиксированных в актовых книгах Житомирского городского правительства XVI – XVII веков. Определяется специфика лексико-семантических отношений в рамках тематической группы. Выясняется роль заимствованных слов в формировании названий денежных единиц в украинском языке.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, денежная единица, лексико-семантический вариант, заимствование.

Lesia Hula

Name of the money in the language of Zhytomyr act books of XVI - XVII centuries

Article is devoted to the research of lexico-semantic group of currency terms, which is fixed in Zhytomyr act books of XVI - XVII centuries. Specific features of lexico-semantic ratio are determined. Role of lone words in forming of currency terms in Ukrainian language is defined. The essential changes are observed in the thematic group of currency.

Key words: lexico-semantic group, currency, lexico-semantic variant, loan word.